

tak s attól kezdve éjszaki felé szomszédok lehettek egy darabig, míg legfelül a Cytui népe váltotta föl az Azalusokat a szomszédságban az Aravisei felé.

Ptolemaeus az Aravisei nép területét Alsó Pannoniához számítja, a másik két nép szerint Felső Pannoniához tartozott, tehát jó részben a két tartomány határa egyúttal az Azalusok határát képezte.

E határt csak hozzávetőleg ismerjük. Mommsen nézete van általánosan elfogadva s e szerint szerkesztette Römer is az ő mappáját.

A határ a Dunánál, Esztergom és Visegrád közé esik, innen majdnem déli irányban lefelé vonul úgy, hogy Sárissáp, Bajna, Gyermely még Pannonia superiorhoz tartozik, Bieske pedig már inferiorhoz.

Bieskén túl a Balatonig kissé ingatag a tartományi határ s azért újabb szerencsés leletektől függ, fogjuk-e erre felé is megállapíthatni az Azalusok területét, miként azt az aszári kínos segítségével nyugotfelé meg lehetett próbálni.

Csak próbának nevezem a jelen kísérletet, mert hátra marad még a területi nagy határárok megállapítása a hely színén és hátra van a többi pannoniai népvizonyok pontosabb helyrajzi tanulmánya. Csak az összeség helyes földterítéséből fog utóbb ismét minden egyes népre és lakhelyére kellő világosság derülni.

Erre azonban nem elegendő egyes ember alkalmi kísérlete, ezt a ezélt csak egy egész pannoniai tudós iskola évtizedes működése fogja megvalósítani.

SZABOLCS VÁRMEGYE

ALAKULÁSA.

IRTA

KANDRA KABOS.

(OLYASTATOTT A II. OSZT. ÜLÉSÉN 1884. FEBRUÁR 11.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA

1884.

Szabolcs vármegye alakulásáról.

I.

Az újabb történeti iskolának hívei, a mennyiben módját ejthetik, a *geológián* kezdik helytörténelmeiket, és a talajviszonyok ismertetésével indítják meg mondandóik sorát. E történetirői felfogás szerint, melynek mesteréül nálunk kiválóbb történetirónk: *Salamon Ferenc* tekinthető, minden hely a maga talajminőségéhez idomítja át lakóját és a szerint alakítja történelmi tényezővé. Ezen első tekintetre paradoxnak tetsző szabály igazolta soha sem lesz szembeszökőbb, mintha azt Szabolcsra alkalmazzuk.

Szabolcs a Nyír vármegyéinek egyike, és elfűtő talán az ország minden többi megyéitől. Hegyek által nem élénkített, élő vizek által nem öntözött hullámos síksága fölé ugyanis az egyhangúság borítja nehezül, a délibáb kellemetes csalódása és szemképrázata nélkül.

Szabolcs, főleg déli részében, egy rideg és lehangoló őszi táj képét tárja elénk, némileg enyhítve az akácz-fasorok és ligetek által, melyek azonban elpusztult őserdőségei és nyiresei hiányát nem képesek pótolni. Azonban másrészt *egy vidék sem olvasztja magába és honosítja meg hamarább az idegent, mint a szabolcsi nyírség* s talán azon oknál fogva, mert mit sem könnyebb megszoknunk, mint a természetű egyszerűséget.

És az ok helyett az okozatot tolvá előtérbe, hogy Szabolcs kevesebb tragikái hőst állított a történelem színpadára, hogy nem igen árult el vezérszereplésre áhító vágyakat, ez ismét mind sajátos talajviszonyaiban találja megfejtését. Szabolcsra ráillik, mondhatni még napjainkban

is, hogy *patriarchalis* meggye; mennyire inkább az lehetett, az volt a multban!

Szabolesnak a *bőség szarujából*, már csak a szomszéd megyékhez képest is, csupán a mostoha gyermek osztályrésze, csupán csak a legszükségesebb jutott ki.¹ Azonban itt ehhez kiki aránylag kevesebb fáradsággal és könnyebb szerrel hozzá is jut, mint másutt mások a gazdagabb osztalékhoz. De ezen korlátozás, ezen kedvezőtlennek tetsző körülmény is történetbőleletű értékű, a mennyiben nem egy házi erénynek lön kútfejévé.

Igy megyénk nem sánczolja ugyan el magát a kor áramlatai ellenében; azonban a fölkarolt ideák zászlóvivője nem lesz. Ő inkább, mert távolság és helyzet is mintegy reá kényszeríték, magabazárkozott és marad házias.

Szaboles, mondhatni még napjainkban is, a *patriarchalis* erények *tűzhelye*, hol a vendégszeretet tüze még leg-

¹ Szaboles általán homokos, de főleg déli részében. És ezt a geológok úgy értelmezik, hogy „az erdélyi vízparti medence, a magyar síkság tengerének a ritka tengerszeme nem a verestoronnyi szoroson, mely újabb keletkezésű repedés, hanem csak a Szamos mentén tódult ki, a mely régen Erdőd és Madarász között egyenesen az Érbe folyt, a hol az csesdi lípon átfolyó Tiszával találkozott. A két folyam és a Krásna egymásközti örvényszerű küzdelme okozhatta csak Majtény vidékén azt a képzelhetetlen mélyedést, melyben a vasút hidjának egymás alá kapcsolt sok ezülfőpe szilárd feneket nem talált. Azután, Baer törvénye szerint, jobbra tartott mind a két folyó; a Szamos még soká az Ér mellékén folyhatott, midőn a Tisza már homokot hordott Szaniszló és Debreczen közé, és újabb és újabb medrei, melyeknek partjai rendszeren meredekebbek, a déli irányból lassan-lassan nyugat felé terelődtek. De a feliszapolás, feltöltés munkáját befejezte még Debreczen vidékén is a Szamos, jégtabláin hordva azon vándorköveket, melyek a szathmármegyei Bük csillámpaláival és amphibolos közetivel teljesen egyeznek. A magyar mély síkban tehát régiebbek az alluviumok, mint onnét észak felé. (DIER tanár: „A Szamos nevééről“, v. ö. M. Áll. 1883. június 15. sz.). A mint tehát így nyer magyarázatot azon földtani jelenség is, hogy Sárköz-Ujlakig és Krassóig a kavics, innét Szathmárig, sőt Csengerig a nehéz agyag az uralkodó, innét Szaniszlóig a lösz vagyis mészföld: úgy méltán csak folytatásának kell tekintenünk a könnyű homokot, mely a Nyírt jellemzi és déli Szabolesot az északitól annyira élesen megkülönbözteti.

inkább és messze ellátszó lobogással ég. És ha a társadalmi újjáalakulás, mely nemzetünket a haladás nevében minden sajátságából lázas sietséggel igyekszik kiforgatni, befejezte veszedelmes munkáját, — az utolsó kandalló megsemmisítésében, mely az egyszerű erkölcsök boldogabb korából annyi őszinteségnek, kedélyesség és társulási örömnök bizonyossága lehetne, — alkalmasint Szaboles félreesőbb részén fogja azt végezni.

Forduljunk azonban vissza Szaboles multjához és annak legrégebb történeti adataihoz.

II.

Helytörténelmeinkhez az első adatokat az „ősi“-nek nevezett régiségek szolgáltatják, melyeket mint kincseket és ereklyéket kebelében eldugva a jó anyaföld, tiz vagy több évszázadon át is rejtegete csak azért, hogy azok titkát biztos kezekre bízva, azokban örökké tegyen. Minden régiség egy-egy okmány származása korából, és értékre megbecsülhetetlen, ha azon nagy hajdanról beszél, a meddig nem érnek el a hagyomány leghosszabb szálai sem. A mozaiknak részecskéje minden régiség, melyek helyökre illesztve, teljes befejezettségökben hű képét adják majd annak, hogy földünk korábbi népei mennyire nehéz és szűk körülmények között harezolák a lét küzdelmét, és az emberiség ökonomiájában a láthatatlannak keze által rájuk rótt napszámot mily derekasan teljesítették.

Már abban sok megkapó van, ha egy ma is népes helyről bebizonyosodik, hogy a régi századokban, gyakran több ezer év előtt valamely elszaporodott, vagy szorongatott nép az őserdőtől körülvevett s talán moesároktól is környezett ponton megfészkelte magát, azt menedékkül, tanyául és temetőjeül választja, s utánok majd idő multával, majd nyomban ugyanezt teszik mások.

Így támadnak az „ör- és tüzelőhelyek“, az ősi időknek eme (ha szabad mondani) népes falvai és városai, melyeken folyton más és más népek tanyáznak, a jövevény és benszülött, a győző és legyőzött egymást váltván föl.

Még érdekesebb tudnunk, hogy betelepülések alkal-mával maguk őseink „is“ ilyen, már használatba vett helye-ken ttek föl sátoraikat, mint kipróbált, és a régiek belá-tása szerint legjobbnak és legalkalmasabbnak ítélt részeken. És hogy a multat a jelennel áthidaljuk, a végmegállapo-dáskor s a sátorhajlékok megszüntetése után is, vagyis az „állandó“ helységek keletkezésekor az ily ősi használatú telkeken támadnak az első gunyhók, házak, és e falvak minden tizedikében az Úr házává avatott egyházak.

A régiségnek ily nemességével helységeinknek nagyobb része bír, melyeknek multja ehhez képest nem a legelső okmányi adattal kezdődik, hanem addig nyúlik folytatólag, a meddig jellemző régiségeik kora visszavezet.

Így keletkeznek városaink és falvaink.

És ezen felfogás szerint a mai helységek és egykor népes puszták legtöbbje nem köszönhet egyebet őseinknek, mint nevét, miután kezdete, hogy úgy mondjam, alapjának letétele egy korábbi mult munkája s az akkori társadalom közéletének gyermeteg nyilvánulása.

Csakhogy természetesen Szaboles történetirója annak minden lakóhelyéről nem fogja tudni archaeologiai alapon kimutatni ezen ősrégiséget; mert épen azért, mivel alakuló fal-vaink ily ősrégi tüzelőhelyek körül vagy azoknak szomszéd-ságában támadnak, ezen őstelepek ritkán találhatók az eredeti, bolygatatlan, vagy csak ráismerhető állapotban is. Alig szorúl említésre, hogy a lakóhelyek közelébe eső föl-dek leg hamarabb kerülnek művelés alá s hogy maga a homoktalaj, a mely pedig Szabolesban túlnyomó, alig alkal-mas arra, hogy annyi idő után eredeti állapotjában áthagyó-mányozza „a mesterséges halmokat“ vagy „a földvárak védárok-miveit“. Mindamellettl elégséges számban fordulnak elő úgy a „tüzelő hely“-nek edénytöredékekben jelentékeny lelőhelyei, mint az „őstemetők“ nyomai s végül a „esőrsz-árkok“ és „földvár-maradványok“.¹

¹ Apagy határában a „Czegléd“ nevű ősdomb. Ráson 3 ősdomb. Teglás 4, Kálló 4, K.-Kálló 1 és K.-Semjén 2 ősdomb. Ibrány Fekete-halom nevű ősdomb. Gyulaj 7 ősdomb. Gyulaháza a „Gara“ nevű ősd. Észlár Nagy- és Kis-Bashalom nevű ősdomb. Oross Nagy- és Kis-

A mely helyeket és pontokat én (és nem is elég sza-batossággal) „ősi“-nek mondtam, azokat a szakavatott régész, a fölmerült régiségi eszközök anyaga és kivitele szerint s az egymást követő régészeti korszakok tekintetbe vételével „őskőkorszaki“, „kőkorszaki“, „bronz- és vaskori“-nak mondotta volna. Ezen időszaki felosztásról azonban még most keveset lehet mondani.

Szaboles a kőkor mindkét korszakának régiségeit nél-külőzi. Sem durván nagyolt, sem csiszolt és finom kivitelű kőeszközök Szaboles területén nem fordulnak elő, legalább nem oly körülmények között, melyek a kőkorszakra vallá-nának és bizonyítanak, hogy már ezen több ezer éves kor-ban, csak annyira-amennyire is, népes lett volna megyénk területe. És nem is lehetett; mert ha ekkor már megszűnt is létezni az egykori beltenger, de még mindig olyan ingo-vány és fertő fogott lenni, mely lakásra még „foltoukint“ sem vala alkalmas. S csakugyan a Szaboles területén talált „kőkorszaki“ tárgyak (mert mégis fordulnak elő), oly esz-közök társaságában jelentkeznek, melyek már nem vihetők vissza a kőkorszakra, de a melyben a fémek használata még nem zárta ki a kőeszközökét sem.

A bronzkorszakban Szaboles már népes fogott lenni. Számos bronzkori lelőhelyét ismerjük; e részben eddigelé „Ajak“ a legnevezetesebb, és talán Szaboles első lakosai-hoz tartoznak az ott és „Hugyaj“-on talált koponyák ere-deti, ősbirtokosai is.

Szabolesban eddig több mint 60 régészeti hely isme-retes, és több mint 30 halom, melyek jobbára mind ezen történetírás előtt való kor hagyományos emlékei.¹

Korbány nevű ősdomb. Ajak őstemető. Báltak „Halomány“. Ibrány „Pogány sziget“. Pöcspetri, Demecser, Szaboles: földvárak. — Egy Bogátnak húzódo „esőrsz-árk“ nyoma az enesencsi erdőben. — E lelőhelyek számát szaporítani, azokat kibányászni és Szaboles régé-szeti térképét megalkotni természetesen a Szabolesvármegyei Régé-szeti Egyesület lesz leginkább hivatva.

¹ Ajakon egy pegánykori temető merült föl. — Aba, pusztán egy kőbalta jelzi az átmeneti kort. — Acsád-ot egy bronzvéső, egy ruhaakasztó tti (fibula) és más bronz- és aranytárgyak emelik eme

Alig hihető és mégis való, hogy a népvándorlási korszakból sokkal kevesebb régiséget mutat föl a szabolesi múzeum, mint a jóval korábbi bronzkorból. Egy vaskés, egy-két nyilvessző s kardtöredék az egész.¹ Hanem ezen nincs is mit esodálkozni, miután a vasnak sok az ellensége a föld alatt és a föld fölött. Több mint a bronznak vagy a réznek. Földben tudvalevőleg nedvességnek levén kitéve, élegülés által pusztul el idő előtt, s ha mielőtt a rozsdá megette volna, napfényre kerül, rendszeren még rosszabb sorsra jut, a mennyiben alkotó mestere epigon-utódjának, a *falsi kovácsnak* kezét többnyire nem kerüli ki, és azt, hogy *patkó*, vagy *patkószeg* ne legyen belőle, ha mindjárt hősök félelmes *kardja* lett volna is valaha.

És így, bár századokat keresztül-ugorva, át szabad térnem egy újabb korszakra, a melyről már krónikák beszélnek, szólnak az okiratok és emlékeznek a hagyomány.

nagyidejű lelőhelyek sorába. — *Anarcs* szintén átmenetkori dolgok lelőhelyének nyilvánult. — *Apagy* Czegléd nevű halma szintén bronzkori telepnek bizonyosodott. — *Bessenyöd* egy bronzkori tör lelőhelye. — *Dobos* p. a gazdagabban fizető szabolesi bronzkori régiségek bányáinak egyike. — *Geszteréd*-en vegyes, *Hudháza*-n pedig harez-eszközök jöttek napfényre. — A *Hugyaj*-on tatált agyagedények, bronztárgyak érdekesek. Itt egy koponya is merült föl e korszakból. Az itt, továbbá *Balkány*-on és *Székely*-en talált ékítmények és disz-részletek „gót” művészetűek. — *Kelek* bronz házszerék lelőhelye. *Kis-Kálló* táját régészetiileg kőbalta-töredék, *Nagy-Kálló*-t bronzok jellemzik. — *Kis-Várdán* öntőműhelye lehetett a bronztárgyaknak, az itt talált 27 font tömör bronz-anyag, sarlók és tokos vésők után ítélve. — *Poroszló* p. egy bronzfokossal járul korának régiségeihez. — *Rohod*-ot az ott talált tárgyak érdekes különfélesége emeli a szabolesi első lelőhelyek sorába. — Érdekes agyagedény-régiségekkel: *Thas*, *Hugyaj*, *Sényő*, *Ajak*, *Egyek*, *Harangod*, *Székely*, *Eszlár*, *Nagy-Halász* és *Vasmegyer* járúlnak adatokkal, Szaboles bronzkora földérítéséhez. Nem maradnak egészen hátra: *Csege*, *Nagyfalu*, *Lerélek*, *Szabolcs*, *Székely*, *Téth*, *Tura* sem. (HAMPEL J.: Szabolesmegyei Múzeum és Catalogue de l'exposition préhistorique etc. Budapest 1876.)

¹ Ezekhez esatlakoznak a római érmek s a hasonló eredetre valló tárgyak egyik-másika, melyek azonban semmiképen sem elegendők, hogy Hampellel azon föltevést kockáztassuk, mely szerint a rómaiak Erdély meghódítása után, habár csak ideiglenesen is, a tiszamelléki vidékre is kiterjeszkedtek volna.

III.

A történetírási korszak már inkább csak az írott történeti emlékekből meríti adatait. Az természetes, hogy a mint minden forrás, úgy ez is kiindulásában a legesekélyebb és apránként kezd bővülni.

Azon fölmerülő kérdéssel szemben: hol keresendő és micsoda Szabolesnak (vagy esetleg más vármegyének) legrégebb történetkori forrása? — oly kütfőre utalok, melyből még a történeti igazságok után inkább szomjas lelkek is aránylag kevésszer meritenek, „egy könyvre”, melynek foglatatát a nép ajka századokig hangoztatta, mielőtt írásba lett volna véve s mely mégis idősebb, hitelesebb a krónikások könyvénel, és ez a hagyománynak a „helynevekre” vonatkozó adattára.

A történetírási korszakra vonatkozólag tehát Szabolesnak első történet-adatait is a helynevek adják. Emlékkövek ezek, melyeknek feliratát fájdalom, még mindig nem bírjuk egészen elolvasni; de már csak a mennyiben betűzni kezdjük is, fontos dolgokra nézve tájékozunk.

Így tájékozódunk Szabolesnak „benszüllött szláv lakosaira” nézve, kiknek telepét e tájakon Debreczenig, *a jó földig* lehet nyomozni. Ezeket Szabolesban sem söpri el teljesen a honfoglalási néparadat. Felső-Szabolesban, jélesen pedig a Tiszánál „egész falu-csoportot” képezve huzzák meg magokat a jámborok, a mint ezt a helynevekből mindenki leolvashatja. Másutt szórványosan, de a mennyire kivehető, mindig „semjékes”, moesáros helyek között, mi ismét elárulja, hogy feltökben és menedéket keresve húzódtak oda.¹ Szláv származású helyneveink tehát az ősök nagylelkűségének is bizonyító adatai, mint a kik az ellent nem álló benszüllötteket tatár kegyetlenséggel nem irtották ki, hanem élni hagyák s csupán csak szolgálatukra kötelezék. Ők fogtak lenni bizonyosan az új birtokosok halászaí s munkásai. A szláv

¹ „et castra metati sunt in illo loco, ubi nunc est Zobolsu et in eodem loco fere omnes habitatores terre se sua sponte subiugarunt et pedibus eorum prouoluti, filios suos in obsides dederunt, ut ne aliquid mali paterentur, nam timebant eos etc.” Anonym. c. XX.

eredetű helynevek tehát régiség tekintetében egyéb helyneveinknek utána nem állanak.

Szaboles helyneveinek legnagyobb része azonban nem szláv, hanem „magyar jellegű“. Ezen jellemvonás pedig ismét megegyezhetetlen történelmi bizonyosság arra, hogy a honfoglalás korában Szaboles megszállott földnek, birtokba vett területnek tekintendő, habár az idevonatkozó történelmi emlékek nem említik is.

Könnyű azonban e mellett észrevennünk azt is, hogy e szabolesi helynevek, a mint nem mindennapiak: ép annyira fontos történelmi adatok képviselői és „élő bizonyosságai“, a mennyiben még arra nézve is tájékoznak, hogy a sok törzsű nemzetesaládnak mely „ágazata“ nyere itt meg szűkebb körű hazáját és újabb szülőföldét.

A szabolesi helynevek közül szokatlanságuk által kitűnnek: Ajak, Béltek, Mándok, Levelek, melyekhez csatlakozik még a lágyított végzetű „Ápagy“.

Szembeszökő a szabolesi névalakok között a „d“ végzet, és pedig annál inkább, mert jobbára egymás közel szomszédságában, tehát egy rakásra halmozva jelentkeznek: Bessenyöd, Harangod (most puszta), Iklod, Laskod, Miháld-i, Szalmad, Bezdöd, Rohod, Rokomak látszik ezekkel: Bogáth, Ohat, Szováth.

Számukat tekintve, nem lehetnek véletlenek az „aj-ej“ végzetűek sem: Hugaaj, Gyulaj, Kótaj, Tomaj, Szakoly, Székely.

A szabolesi helynevek többi jelentősebb részét majd „kicsinyítő“, majd vele egyértékűnek látszó „enyhe végzetek“ p. Györöeske, Eperjeske (régisége nem bizonyos), Kékese, Anares, Berenes, Kéres, Kemece, Gemse, Gelse, jellemzik.

Végül vannak megyénkben helynevek, melyekre más vármegyék hasonló helynevei vetnek világot, mint, hogy többet ne említsek: Laskod, Iklod, Tura, Varsány, Téth.

A tudós olvasó, akár ha nem mondom is, rájön, hogy e névalakok azon megyék „atyafiává“ teszik Szabolesot, melyek kisebb-nagyobb mértékben (ha szabad így szólani) „besenyő megyéknek“ tekintendők.

S én nem is habozom kimondani némi onomasticoni tanulmányra alapított azon meggyőződésemet, hogy az érintett jellemvonások, legalább jobb részében, a besenyő testvérnép nyelvsajátságai maradványának tekintendők, mit talán a nyelvtudomány is igazolni fog idővel.

A szabolesi „nagy besenyő telep“ mellett azonban még még más közelebbi érvek is fölhozhatók. Így:

a) Szabolesban, a föltételezett besenyő telep közep-táján van egy rájok valló helység, a ma is virágzó „Bessenyöd“, mely ellentétben a magyar vagy megyer helynevekkel (Vasmegeyer) kétszeres becsű és értékű.

b) A szabolesmegyei Laskodnak megfelel Hevesben a „Laskó“ patak nevezete, mely Bessenyő határában folyik, tehát egyszersmind besenyő eredetű. Helyneveink másik kettejének synonymjára akadunk a pestmegyei „Iklad“ és „Tura“ helynevekben, a melyek azonban a besenyő eredetű „Besnyő“-nek nem távoli szomszédai.

Géza király 1075. oklevelében a szolnokmegyei Varsányról emlékeztvén, ilyen kitételt használ „terra Voseianorum“ s ez a besenyőkre értelmeztetik; de Varsányhoz máskülönben sem esik messze a szintén besenyőkre vonatkozó Bessenszögh. Ime tehát, a szabolesi kettős „Varsány“ is besenyő eredetűnek látszik.

„Téth“ helységünket illetőleg névrokonai közül esupán a györmegyeire hivatkozunk, melynek, hogy besenyőnek kell lenni, onnét gyanítható, mert Árpás mellett fekszik, mely virágzó besenyő teleppel dicsekszik még a XIII-ik században is.¹

c) Végül említhetem, hogy „okleveles nyoma“ is van annak, hogy Szabolesban laktak besenyők.

Egy 1067. Szabolesot érdeklő okmányban „Zsurk“-ról hangsúlyozva találjuk, hogy lakosai „magyarok“.² E hangsúlyozás negative természetesen annyit fejez ki, hogy akkor még Szabolesban, legalább annak kérdéses részén, vannak „nem magyar“ falvak, de a melyekhez Zsurkkel-

¹ Fejér Cod. dip. III. 1. 363. l.

² ...do et predum Suruk cum capella s. Martini. Sunt autem ibi „Hungarij“. Wenzel I. 26. l.

két nem szabad hozzá számítani. És hogy itt az ellentétet csakugyan „bessenyők“ teszik, kitűnik ugyanazon oklevél korábbi kifejezéséből, a melyben 30 egyházi lovas jobbágyról levén szó, ezekből húszat „magyarnak“, és tizet „bessenyőnek“ mond.¹ Szóval ha helyet adunk az egymás által is támogatott indokoknak, meggyőződhetünk arról, hogy Szaboles megyében annak helynevei keletkezése vagyis a „honfoglalás óta“ nagyobb számú bessenyőhad tanyázott s hogy ők lennének Szaboles „első“ megszállói.

Helyneveink első tanúságát tehát abban látom, hogy a szabolesi bessenyők mellett erős bizonyosságot tesznek nem annyira egy-két család betelepődését engedvén meg, mint inkább „egész raj“ ülését vitatván.

De hogy tovább haladjunk, eme helynevek annyira mennyire beszámolnak bessenyőink „hivatalával“ is.

Tájékoztató új kütfőnket nem ismerve, vagy reá nem figyelve, méltán feltűnő, hogy a „Névtelen“ jegyző, a ki különben Szabolesban és annak határán két várnak keletkezését elregéli (Szaboles, Sárvár), sőt a ki előtt ismeretes a híres thasi cserevásárok „eredete“ is, épenséggel nem említi Szabolesban letelepülő népfőnököt vagy nemzetséget csak úgy, mint Biharban; de sőt, hogy tovább menjünk, ilyen első letelepedésű (primae occupationis) családnak nyomára nem akadunk más iratos történeti emlékeinkben sem. Anonymus hallgatását tehát helyneveink tájékozása értelmében méltán annak bizonyosságául vehetjük, hogy ilyesmi csakugyan meg nem történt; sőt meg sem történhetett, és pedig azon okból, mert itt a „bihari“ Maróth és a „kárpati szorosok szomszédságában“ az új haza védelmének erősebb, használhatóbb hadi erőre volt szüksége, mint a melyet egy „önhatalmú“ magyar vezéri törzstől várni lehet.

A mint tehát Anonymusból kivehető, hogy Szaboles és Tas vezérek nem Szabolesban telepedtek le: úgy bessenyő adataink szerint többnek veendő a pusztá valószínű-

¹ XXX. equites, XX. Ungari et X. Bisseni. *Wenzel* I. 25. l. Természetes, hogy ezen számok mellék körülmények eredménye levén, eme szabolesi két nép számarányára vonatkozólag semmi következtetésre sem jogosítanak.

ségnél, hogy: Szaboles a honfoglaláskor osztályra nem került, hanem a bessenyők megtelepítése mellett maradt fejedelmi kézben „országos közvagyon“.

Csak így tudjuk érteni, hogy sz. István birtokot tud adni itt az egri püspöki egyháznak, utóda pedig megtelepítheti itt Gutot és Keledet, a később hatalmassá lett Gutkeled nemzetség alapítóit.

Azonban térjünk vissza bessenyőinkhez.

A krónikások után tudjuk, hogy háborúban a bessenyők „előőrsöt“ képeztek és általán az „előhadat“ ők tevék; azonban hogy „békében“ mi volt teendőjük s jelesen, hogy kiemelt „határori“ tisztöknek mily rendszer és beosztás mellett feleltek meg, az tudomásomra ekkoráig még nem volt kérdésbe téve és megvitatva.

Én alig tudnám esetlegesnek tartani, hogy „Székely“ és „Bessenyő“ helyneveink országszerte az úgynevezett várispánsági területeken és azok birtok közelében, vagyis vár-birtokok mellett fekszenek, vagy éppen még mint vár-birtokok fordulnak elő; sőt bár szokatlannak látszassék, hajlandó vagyok feltételezni, hogy a sokat vitatott várendszernek ők képezék magvát.

És e részben sok egyéb dolognak mellőzésével bizonyosságul hívhatjuk szabolesi bessenyőinket is; mert, hogy mi volt teendőjük, arról ismét helynevek által tájékozódunk. Eör, Ór-Ladány, Ór-Mező, Lövé, Lövé-Petri e részben rendkívül fontosaknak tetszenek. Ezekhez járul „Székely“ és a vele egyértelmű „Szakoly“, mint a melyek gyanításom szerint első és egyenes érteményökben sem önálló külön népfajt csakugyan nem jelentenek, sem határorzót, mint véleményeztetik; hanem inkább bizonyos „had-szakaszt“, mely talán szakító, szegő (régiesen szegező) könnyű fegyverzetétől, akár szekereze volt az, akár más valami, fogta nevét kapni. 1217. év táján eme székely várnépeknek még egész centurionátusa, egész „százada“ van még Biharban.² És így lehetett az másutt is.

¹ Várad Regestr. és Hazai Okmt. I. 11. l.

² V. ö. *Szabó K.*: „A székely nemzeti névről“, Száz. 1880. 404. l.

³ Vár. Regestr. 208. okl. „de centurionatu Seculizaz“ Pesty Fr. jeles történettudósunk félbecsüli a szöveg betűit és Székely-

Bessenyőink tehát „örök“, „várnép“ voltak, felében alattvaló népei a „borsvai comitatus“-nak, felében pedig a „szabolesi“ hason czélú honvédelmi védterületnek.

És ezekben ismét új táj, új tárgyak elé jutottunk.

IV.

Bessenyőink tehát „határ-örök“ limitum custodes-ek valának, és azok valának betű szerint való értelemben, mivel jó részben „Borsvához“ tartoztak, ez pedig a mai végmegyék akkori néptelensége vagy területi fejletlensége miatt méltán tekintethetett „confiniumnak“, végnek.

Hogy „Borsva megye“ csakugyan létezett, Pesty, Lehoczky s mások által eléggé megvitatott dolog; minthogy azonban ezen vármegye Szaboles multjának kérdésével szoros kapcsolatban van, mulasztthatatlan, hogy Szaboles szempontjából némileg mi is foglalkozzunk vele.

„Árpád vezér seregeit kiküldvén, az egész földet, mely a Tisza és Bodrog között van Ugoesáig (a másik irányban) „magának“ foglalá és Borsova várát megszállá, harmadnap megvíván, bevév, falait lerontá, és Szalán fejedelem vitézeit, kiket ott talált, lánczra verve Ung várába parancsolá vitetni“, úgymond az egykorú adatokkal ismerős kir. névtelen jegyző.

Ime, első nyoma a borsvai várnak, mely később ismét fölépül, és a „maga“ ezimére tett foglalási területnek honvédelmi központja lesz századokon át, azaz vármegye, vagy mint az e fajta ősmegyéket ma megkülönböztetni szokás: „várispánság“.

Borsovát régészeink még nem határozták meg; romjait kutatni a Borsova folyó partjára eső Vári tájára vagyunk utalva.

szász-nak olvassa; de aligha helyesen. Az vagy *száz* (század helyett) vagy talán még inkább „had“-nak olvasható. Első esetben a centurionátust látnók benne per pleonasmum ismételve, második esetben a fegyvernem szerinti beosztás jelzését. Mindkét esetben az értelem megvan, és a megessett hibák miatt panaszkodó első editor, Heltai sem haragudhatik érte; azonban a székely-szász sehogy sem helyes; mert képtelenség.

Bereg megye akkor még nem telepítvény; hanem ős erdeivel királyi pagony, bölényvadászó terület. Ugocha hasonlóképen erdőispánság.

Ez a vidék képe, és épen azért, ha a lángeszű honfoglaló fejedelem erős határvédelmet tervezett, azt jóval túl kellett terjesztenie a korlátolt borsvai részeken, mely Bereget csak kisebb részében foglalta magába. És különben sem példátlan a hasonczélú várispánságoknál az a törekvés, hogy azok az ország közepe felé mennél inkább benyuljanak, úgy az oldalt eső népfönökök fékentartására: mint és még inkább azon számításból, hogy a kitartó védelemnek mennél hathatósabb eszközeivé váljanak.

A borsvai határvédő várispánságnak tehát ki kellett terjeszkednie a szabolesi részekre is, és történeti adataink szerint csakugyan magához is ölelte annak nagy részét.

A borsvai és szabolesi várispánságok között volt „megyét“ vagy határvonalat a következő, még Borsvához tartozó, helységek határán kell képzelnünk: Bezdéd, Kékese, Dombrád, Beszterecz, Kék, Pazony, Apagy, Pócs-Petri, Bogáth és ott Szathmár megye határain át (mely egy darab-bal szintén járult Borsvához) a Tisza keleti folyásához.

Tehát Szaboles területének majdnem „fele“ Borsvához tartozott. És mégis kevésbe mult, hogy az őseink bölcseségére valló ezen intézménynek minden nyoma el nem mosódott. Csak egy-két okiratnak kellett volna még a többiek sorsára jutnia, és körülbelül meg nem határozhatjuk többé, hogy mit keresnek a Nyír szálás ifjai a borsvai vár tájékán.

E néhány történeti nyom a következő:

1268-ban V. István kir. Sándor bánt a többek között Kék-vel adományozza, Henefalu, Bogdán és Devecser szomszédságában.¹

1284. „Pazony“-t, a borsvai várnépek földét a Kál-laiak ősei kapják adományul.²

¹ ... et ipsa terra dieta Kaak (a Zichy-Okmt. I. 414. l. már Keek) erat jobagionum Castris de Bursua, tamen est ipsa terra in prouincia de Zabouch. *Wenzel*: VIII. 199. l.

² ... et terram Pozdum (Pesty szerint bizonytalan fekvésű) castrensiun de Burzua. Hazai Okmt. VII. 185. l.

Ez már az utolsó osztalék fogott lenni. E várispánságnak szétszűllődése tehát a 13. században már befejezett dolog. A várad Regestrumban már Borsvának, mint várispánságnak semmi nyoma, s tatárjáráskor már nem látjuk ezen őshonvédelmi megyének fegyvereseit fölkelni, hogy a Kárpát hegy szorosainak elállítására siessenek.

A mint látszik, Borsva az első várispánság, mely a rablással határos sűrű donátiók által, kiforgattatva rendeltetéséből, megsemmisült. Péter, mint látni fogjuk, ennek területén telepíti le a terjeszkedésre annyira hajlandó Gutkeledeket, és azonkívül is a különféle nemzetségek egész raja lép el Borsvát, hogy annak prédúra került birtokaiból magoknak is osztályrészt követeljenek.

A borsvai várispánság szabolcsi álladékkára nézve mi sem tájékozóbb, mint az 1333—5-iki pápai tizedjegyzékek, melyek a „borsvai főesperességi“ rovat alatt körülírt határát adják az egykori várispánságnak. Borsva már rég megszűnt az lenni, a mi volt; de a czim és beosztás marad még sokáig a régi. Természetesen; mert jogok és kiváltságok kapcsolódtak hozzá, mik az újításnak soha sem voltak első megszavazói.¹

A XIV. századi tizedjegyzék tehát századokkal az előtti, vagy épen a szent királyok korabeli képét adja Borsva birtok-területének, és épen azért kiválóan érdekes.

A borsvai főesperességnek 33 plébániája van Szabolcsban.² Hogy ezekhez hány „monostoros“ hely és fiókegyház, vagy mint akkor volt szokás nevezni „félegyháza“ járult, hirtelenében bajos lenne kimutatni.

¹ 1326-ban fordul elő az első „beregi“ főesperes, de a borsvai czímszet még mindig nincsen kiszorítva, mert még sokáig használatban marad.

² Névszerint való jegyzékbe vételét azért látom szükségesnek, mert birálatosan eddig még nem adattak tudtomra. Ajak, Anares, Apagy, Apáti, Benk, Berencs, Beszterecz, Bezdéd (Bozoch-nak írva), Bogáth, Demeser, Dombrád, Fejértó, Gyulaháza, Gyalaj, Gyüre, Henye (puszta), Ibrony, Jéke (Necke és Necher, Balássy a kettő között különbséget téve, utóbbit elpusztultnak véleményezi) Karász, Kenéz, Ladány (Balássy regestrumának Hordes-e). Levelek, Litke, Lorándháza, Pátróha, Pócs, Petri, Ramoehaháza, Szentmárton, Téth, Tass, Vámos (helye ismeretlen, hanem aligha Vámos-Péres, mint eddig állítottott), Várda.

Ime, tehát kelet-Szabolcsot legrégibb multja a mai „Beregmegyének anyjához“, Borsvához köti. E kötelék azonban nagyon korán kezd szakadozni; az utolsók szétszaggatásának azonban már szemtanúi vagyunk.

Szomszédság és rokoni összeköttetés ezután is élénk érintkezésben tarták a két területet.

V.

Következik, hogy fölvevessük e kérdést: mi történt Szabolcs nyugati részén? mily körülmények között jó magyar kézre; a pusztaszeri nemzet-gyűlés kinek birtokait szavazza meg; mint új nevű és önálló terület mily irányból indulva kezd meg ezredéves történetét?

A szabolcsi magyar helységek elseje, vagyis legidősbike maga „Szabolcs“, elkeresztelve azon honfoglaló hősök egyikének nevééről, ki első tevé lábát ezen területre, hogy azt fejedelmi ura részére birtokába vegye.

Jobb fekvésű és védettebb pont ma sincsen e tiszai tájon, hol végig huzódik az országút, mely már akkor is „hadak útja“ fogott lenni, mint a Rakomaztól egy órányira eső ezen helység. És így esett, hogy Szabolcs, midőn a tiszai és szamosmenti részeket meghódítandó, e vidékre jött „társainak köztanácsából a lakosságot összegyűjtvén, nagy árkot hányata és igen erős várat építé földből, melyet most — úgymond a kútfő — Szabolcs várának neveznek. A föld népéből ezen kívül sokat ezen várhoz szolgáltnak rendelének, kiket most (a névtelen kir. jegyző idejében) pógároknak (polgároknak) hívnak. És ott egy „Ekőcs“ nevezetű előkelő vitéz alatt fegyvereseket hagyván, főlzedék sátorfáikat“.¹

¹ „Zobolsu considerans quendam locum iuxta Ticiam, cum uidisset qualitatem loci esse munitissimum ad castra faciendum. Communi consilio sociorum congregatione facta ciuim fecit fossatum magnam et castrum fortissimum edificaui de terra, quod nunc castrum Zobolsu nuncupatur. Zobolsu et socii de incolis terre ad castrum illud multos ordinauerunt seruientes, qui nunc ciuiles uocantur. Et dimissis ibi militibus cum milite Eulsu se longius ire preparauerunt“ XXI.

Szabolcsi földvárunk tehát eredetében nem volt többnek számván, mint az ellenséges földön előrenyomuló magyar hadtestek „hátvédének“ és a hadi szállástól ekkép megszszakadt hadi nép „összeköttetési pontjának“; hanem azon körülmény folytán, hogy országos birtok lón, és így az országos védhálózatnak egyik szeméül lett kinézve s mint ilyen, ideiglenes rendeltetését messze túlélve, országos fontosságot nyert, mint a haza leendő „védbástyáinak“ egyike, egyszersem pedig „közvetlen“ fejedelmi hatalom alá került, miután ennek kezében illett a honvédelemnek összpontosúlnia.

A mai történetírás még alig van tisztában azon két dologgal: *a)* mikor az úgynevezett várispánságok; *b)* az e fajta intézmény föltételezhető-e önálló nemzeti területek területén?

Én a várispánságokat honfoglaláskor keletkezett intézménynek tartván, a legkevesebb sem vagyok hajlandó „nemzeti“ birtokok területén ily „első szervezetű“ vármegyét föltételezni, már csak azon oknál fogva sem, mert a nemzeti birtokok a várispánsági birtoknak alárendeltségét nem tűrheték. Az expediens, szükségleti föltevésen, hogy a várispánságok javára sz. István királyunk a törzsfőket önállóságuktól fosztotta volna meg, épen nem lehet megnyugodnunk, és keresztül vihetőnek tekintenünk. Borsod e részben ide vágó például hozható föl. Itt két kün nemzeti is letelepszik (Bors, Örsúr) és van várispánság is; azonban sem az egyiket, sem a másikat koránt sem látjuk a „várkötelék“ által lenyűgözve, hanem a bessenyő telepek által tapasztaljuk a várszolgálatot teljesítve.

Ezeknél fogva, midőn Szabolcsot várispánsági területnek vitatom, vagy a mi vele azonos, fejedelmi „országos“ birtoknak (mert volt családi is), egyszersem kizártam egész egykorú területén a honfoglalási ezimen (*iure primae occupationis*) való birtoklást. Megengedhetőnek tetszik, hogy az egész kérdéses terület nem volt a szabolcsi várnak lekötve, de az ily birtokrészeket is részint más várhoz tartozóknak kell föltételeznünk, mint ennek példáját Borsvánál láttuk, részint a fejedelmi udvar ellátására szánt vagyonnak; azon-

ban ilyen tárnoki és ágazó birtokoknak Szabolcsban nincsen nyoma.

És e szerint „autonom“ terület nincsen Szabolcsban, hanem a borsvai részeket és esetleg más várispánságba beosztott egyes helyeket kivéve, az egész szabolcsi területet, a szabolcsi várhoz tartozónak kell tekintenünk.

Csak hogy ennek vajmi kevés nyoma van történet- emlékeinkben, miután mi a szabolcsi várral is már akkor találkozunk, midőn gyepei pusztulóban vannak, midőn árkaik és földhányásos falain már nem vala látható a esatak nyoma, midőn már csak néhány faluhoz tarthatott névleges jogot, avagy ezek is elszakasztatnak tőle.

Az alsóbb rendű várszolgálatot bizonyára a környezetben tót „benszülöttek“ teljesítették. Ezek fogtak lenni a várföldek művelői is. Már Anonymus is említi, hogy Szabolcs és társai a föld népéből (*de incolis terrae*) sokakat a vár szolgálatára rendeltének ki.

Az, hogy a szabolcsi várispánság szervezetét magától Szabolcsotól és vezértársától nyerte volna, nem bizonyos, sőt még csak nem is valószínű; azonban, hogy ezen szolgálati beosztás Anonymus korában még fölismerhetőleg érvényben volt, az könnyen kivehető az ő elbeszéléséből.

Míg arra írott bizonyosságunk van, hogy a „várnépek“ munkás, alsóbb osztálya a benszülöttekből tellett ki: addig méltán föltételezhetjük, hogy „a fegyverviselők“ előkelő osztályát itt is a bessenyők tevék, kik Balsán, az eltűnt „Eköcsön“ és másutt laktanak. Ezen utóbbi helynév homályos kifejezésű bizonyosságául látszik annak, hogy a Névtelen által emlegetett Eköcs, amaz előkelő vitéz, ki alatt a szabolcsi hódítók fegyvereseiket hagyának volt hátra elmenetelükkor, bessenyő főnök volt és hogy ez később sem hagyta el, mint hadi népe sem, Szabolcs vára tájékát.

Szabolcsnak két várjobbágyát, vagyis „tisztviselőjét“ ismerjük Joachim és Mihálon kívül, t. i. „Marótot“ és „Bodolót“, kik nevökben magok is két nemzeti elem mellett látszanak tanuskodni.

Habár Anonymus dieséri is a szabolcsi földvár erősségét (*castrum fortissimum*), melynek nagysága és tervezete

tisztes maradványaiban ma is kivethető, azonban becse és értéke nem igen lehetett tartós. Miután a keresztes hadjáratban részt vett, vagy messze nyugati külföldre elzarándokolt őseink a szilárd kőanyagból épült és merész tornyokkal ellátott keleti és nyugoti várakkal mindig jobban megismerkedtek, mindig alábbszállott földváraink értéke. A tatárjáráskor pedig a „sikvárok“ ostromában elannyira jártas ellenség ellen ezen kezdetleges védművek időtleneknek bizonyulván, „székváraink“ részben áthelyeztettek, legnagyobb részben pedig rohamos hanyatlásnak indultak, a mennyiben t. i. már az előtt meg nem semmisültek.

Több mint valószínű, hogy Szabolescsal az utóbbi történet; mert már Péter k. alatt telepszik meg e tájakon a Gut és Keled két testvér, a Gutkeled nemzetség alapítója; mert 1067. táján már a Szaboles vára táját, a melyen eredetileg törzsbirtok semmiképen sem lehetett, idegen kézen találjuk.¹ Az említett oklevélben egy szabolesi apátország birtokai iratván körül, nem csupán egy szabolesi nagy birtokossal ismerkedünk meg a monostor-alapító Péterben, hanem jobbára értesülünk az akkori, tehát már változott birtokviszonyokról is. Az alapító nemzetsége beékelte már magát Szaboles közepébe; mert már „Levelék“-et is birtokának vallja.² A mi azonban előttem még különösebb, birja majdnem az egész Tisza mentét, tehát várunk „töszomszéd-ságát“ is, s e szerint a várispánságnak leghatalmasabb gyökér ágai el voltak már metszve. Még élt; azonban élete már is csak tengődés, haldoklás volt. S ezt mi sem tünteti föl annyira, mint azon körülmény, hogy a várispánságnak maga Péter is jóltevőjekép mutatja magát, a „várnépeknek“ a venceselői határban „visszahagyván“ három ekényi, tehát jókora területet.³

Innét tudjuk, hogy a szomszédos „Timár“ még vár-

¹ *Wenzel* I. 25—26 l.

² *Do et predium Leveluky cum omnibus que „michi“ pertinent ibi; tehát e helyre nézve is voltak osztályos atyafiai, vagyis nemzetsége birtoka volt.*

³ *„Et in eadem (Wensellev) terra remansit terra ad tria aratra „ciuilibus“ castri de Zobolehy“.*

birtok volt.¹ Így értesülünk arról, hogy Salamon királynak és Géza nagyvezérnek is része van Szaboles várának gyönggítésében, mint a kik „Dadá“-t elszakítva azt szintén eladományozák.¹

Várispánságunk a tatárjárás idejében már csaknem végképen fölsozlottnak tekinthető. — Fennen hangoztatja ugyanis ezen kori kimerültségét a híres Várad Regestrumnak (1205—1235) mely hallgatása. Ezen élénk és nagy területen mozgó kútfőben, melyből új területeket, új várispánságokat olvashatunk ki és állapíthatunk meg, s a mely a várispánságok monographiájához nemcsak a legtöbb adattal járul, hanem egyszersmind a legbecesebbekkel is, — a Vár. Regestrumban egy árva szó sincsen a szabolesiről. És hogy e hallgatás nem esetleges és jelentőség nélkül való, hanem pozitív történeti adattal fölerő, onnét is gyaníthatjuk, hogy nevezett V. R.-ből bő értesülést merítettünk a hevesi, borsodi, zempléni és szathmári várispánságokról. Csak Szabolesről hallgat, mely pedig Biharral, a Regestrum központjával ezeknél közvetlenebb szomszéd s mely máskülönben a Regestrumban elég bőven van képviselve.

A tatárjárás után a végfelosztás lassú processusa csakugyan bekövetkezett.

1245. IV. Béla „Timár“ és „Nagyfalu“ földet, „Gávát“ és „Halászt“ adományozza. Jellemző, hogy a tatárjárás óta pusztán hevertek.²

1265. „Harangh“ esik el a vártól. A tatárjárás óta ez is néptelen.³

¹ *„Do et terram Wense sitam iuxta terram „Tymar“, que remanet castro de Zobolehy“ „Preterea do territorium quod postea concessit michi Salamon Rex cum Magno Duce in villa, que dicitur „Ceda.“*

² *„terras quasdam habitatoribus uacuas „Halaz“ ubi quondam castrum fuerant piscatores, terram „Timar“ et terram que uocatur „Magna Uilla“ a castro Zaboleh exemptas, et terram „Goa“, que fuit jobagionum castrum eiusdem, nidelicet Michaelis et „Morouth“ *Wenzel* VII. 187.*

³ *„et terram Horong uocatum castrum nostri de Zoboch . . . a tempore Tartarorum uacuum et habitatoribus carentem. *Fajér* VI. 2. 390. l.*

1270. „Örvény“ halásztanya oldatik föl a vár kötelekéből.¹

1282. Bodoló várjobbágnak fia örök birtokkép zálogosítja el Byne (? Vijs v. Bús) földjét.²

1284. „Ekőes“ (ma ismeretlen) a szabolcsi várnépek szintén lakatlan földje kerül magánkézbe.³

1293. „Venesellő“ üres és lakatlan szabolcsi várföld zárja be tudomásunkra a szabolcsi várbirtokoknak századokon át folyt elharácsolását.⁴

1359. I. Lajos k. a Zichy-oklevéltár tájékoztása szerint „Anaresi“ Jakab fiait a szabolcsvári jobbágságtól fölmentvén, a nemesek sorába emeli. Várispánságunkra nézve azonban ezen adatot érvénytelennek kell nyilvánítanom, és pedig azon okból, mert ez Anaresiaknál a várjobbágyi nevezet már másoldalú tapasztalatunkhoz képest sem lehet egyéb, mint birtoklási jogcím és mintegy fegyverviselési igazolvány minden komolyabb vonatkozás nélkül a szabolcsi várispánságra, és nem is lehet Anares másképen sem a szabolcsi várispánság adata, mivel az a várispánsági megyék korában Borsvához tartozott.

Szabolcs helységei tehát a legnagyobb részben a honfoglalás idejére vihetők vissza; mint „telephelyek“ azonban még régiebbek, avagy épen egyidejűek azok első lakosaival. Helyneveink szerint szláv és bessenyő-magyar lakosokból alakul meg, kik az egy és három számok arányában viszonyíthatók egymáshoz. A keleti résznek súlypontja a megye területén kívül esett, a nyugati részében szintén fejlődmi birtokterületet látunk, mely mint hadi intézmény szabolcsi központjával az ős honvédelmi hálózatnak egyik gyűrűjét képezi.

Ez alakulásról elmondott nézeteknek bizonyítására fölhozható még a „birtokfejlődés“, melynek tanulmányozása az ellentétes vélemények miatt nem akadály nélkül való; de talán annál több történeti igazsággal is keesegtet.

¹ Wenzel VIII. 299. l.

² Hazai Okmtár VII. 178 l.

³ u. o. 185. l.

⁴ Hazai Okmtár VI. 398. l.

VI.

Annak, hogy Szabolcs és Borsva várispánságok voltak (a törzsbirtokok kizárásával) legnagyobb bizonyosságát a Gutkeled nemzetségben, mint e tájak legelső és legnagyobb birtokosában látom. Egész kis fejedelemséget tenne ki a Gutkeledék szabolcsi birtoka; de föllépésük idejére nézve is ők Szabolcsban a legrégiebbek. Szabolcsnak legrégebb helytörténeti adatai egyszersmind e nemzetségnek is történeti adatait teszik. Ám de ők csak jövevények s a Hohenstauf vidékéről ideszakadt német vitézek sokra ment ivadékaik.¹ Mondanom sem kell tehát, hogy a Gutkeled nemzetséget Szabolcs első birtokosainak vitatni annyi, mint a mellett kardoskodni, hogy a megye „eredeti“ (primae occupationis) nemzetséget nem mutathat föl.

Hogy Tas és Szabolcs, a kiknek legtöbb joguk lett volna Szabolcshoz, itt a magok részére birtokba mit sem vettenek, igyekeztem bírálatosan kimutatni „A sárvári várispánság“ című tanulmányomban. Hogy kívülök ezt mások sem cselekvék, már történeti emlékeink nevében is bátran állítható.

Ha Szabolcsot kezdetben valamely nemzetség birtokába veszi vala, ezt tudják és beszélnek krónikáink, ha mindjárt röviden és homályosan is. És ha Szabolcs részére csakugyan föltételezünk egy ily birtokos családot, mely a nagy hajdanban nyomtalanul eltűnt, azon történeti „képtelenség“ áll elő, hogy egy nemzetség, egy nagy terület birtokosa érintkezés nélkül élhetett és észrevétlen megsemmisülhetett, és nevét következetesen eltagadva bár, utódot mégis hagyott hátra — a Gutkeledekben.

A mi a Gutkeledeket illeti, ezek mellett is elsőben helynevek“ szólhatnak föl. A Kelet-gut nemzetség körében legotthonosabb neveknek a Pelbart, Tiba, Vid, Adony, Hódos, Guth, Dorog középkori személynév-alakjaink bizonyulnak. És helynévileg csakugyan szabolcsi nézőpontom láthatárán majd itt, majd amott láthatni e neveket, mint egyik-

¹ *Kézai krónika*. — Turóczinál XVI. fejt.

másik ezen nemzetségbeli családtagnak emlékköveit, mint valódi „monumentum aere perennius“-okat.

Ha a Gut-Keled nevek után indulva akarunk nemzetséglünknek megyét keresni, választásunk bizonyára Szabolesra fog esni, mint a melynek két szélén a Gut és Adony helynevek, mint ezimeres homlok-iratok állanak, s a mely megye, központi fekvésénél fogva, méhkasul ajánlkozik azon számos rajzatoknak, melyekkel Szaboles körül van véve.

E helyütt elég lesz, ha csupán Szabolesra nézve tájékozódunk némileg.

Hogy a Gutkeled nemzetségnek Szaboles-Borsva a „fészke“, a nemzetség szabolesi birtokviszonyai leginkább igazolják:

1067. táján, mint már fennebb láttuk, Péter főispán nagybirtokos Szabolesban. Hatalmának visszfénye és korszerű kifejezése az általa alapított „belhalászi“ apáturságnak fejedelmi dotációja, alapítványul adományozván Szabolesban „Dadát“, „Leveleket“, „Vencsellő“ nagyobb részét, „Zsurkot“, „Pródot“, „Eszlár“ környékét¹ és más, ma még biztosan meg nem határozható birtokterületeket.²

Ezen érdekes apátursági alapító oklevélben Péter nem említi nemzetségét, noha megemlékezik két testvéréről és leányától született unokájáról is.³ Minden jel azonban oda mutat, hogy Gutkeled nemzetségű volt.

Péternek ilyenén családi minősítésével azonban nem csupán az eddigi véleményektől tértem el, hanem ezen apáturságnak monographusával is ellentétbe jövök, ki váltig

¹ „Marchia Chartybak, ab occidente ex parte Chartybak; in capite „aceruus Bassy“, inde ad viam que venit de Zondonek, et ducit ad „Chogen“, usque ad angulum Valfj; inde flectitur per ryppam vene detrorsum, ubi versus monticulum ultra itur; inde ad alium monticulum qui est cum villa Solu; inde tendit ad aceruum Figudy usque ad aceruum Marci; inde dirigitur ad terminum cum Chordy usque monticulos; unde tendens ad pirum stantem in agro perducit ad predictum Bassy aceruum.“

² Ilyenek a „Seyruik marchia“ és Marchia macra bevezetésűiek.

³ „Nos tres germani (fratres) predia possidebamus“ „Concedo filio filio mee Magne „Heche“ (talán Beese helyett) dimidiam terre Fonsol . . .“

vitatja Péter alapítónak az Aba nemzetségből való származását.¹

T. írónkat nyilván azon körülmény vitte tévedésbe, hogy körülbelül 200 évre az alapítás után, IV. Béla alatt csakugyan egy Aba nemzetségbeli mondatik a monostor kegyurának. Úgy de legalább is merészség azt hinni, és föltenni, hogy a közbeeső hosszú idő alatt a szabolesi viszonyok változatlan állapotban maradtak volna, tehát a monostor patronátussága annyira zavartalan lett volna, hogy ugyanazon nemzetségbeli védnökei „Pued“-tól megszakítás nélkül vihetők vissza az alapító Péterig. Ezt föltételezni, bizonyítás nélkül, valónak venni bajos.

Abban már ninesen semmi különös, hogy rokonsági úton, vagy királyi adományozás útján valamely nemzetség oly monostor fölött nyer védnökséget, melynek bőleseit ősei nem ringatták. Ez úgyszólván mindennapi dolog. Birhatta tehát egy Aba nemzetségbeli apátságunk kegyuri jogát a nélkül, hogy alapítójának is okvetetlenül annak kellett volna lenni. Szerintem még a lehetőség sínesen meg arra, hogy az Aba nemzetséget oly birtokosnak tartjuk Szaboles megyében, a milyennek már Péter föltüntette magát.

S azután mi töltse ki a hosszas kétszáz éves űrt? s ha ez idő alatt csakugyan tért nem veszítve folytonosan prosperálnak az Abák, hogyan van az mégis, hogy helyettők a Guthkeledék terjeszkednek és ők ülnek az Aba nemzetségének vélt ősi birtokokba is?

Hogy az Aba nemzetség a vitatott értelemben nem volt, nem lehetett szabolesi birtokos, leginkább a birtokviszonyok hivatvák földeríteni. Szem előtt tartva azon szokásos eljárást, hogy a királyi adományokra érdemesült előkelőink legszívesebben meglévő birtokaik szomszédságában kérék és nyerék is el rendszerint hősieségök jutalmát, — kétszeresen érdekes és tájékozó marad a Gutkeledék birtokfejlődése.

1254. „Timárt“, „Nagyfalut“, „Gávát“ és „Halászt“

¹ Foltin János: „A zátyi apátság XI. századi alapító oklevélének taglalata s ismeretlen helyének meghatározása“ című művében, mely úttörő Szaboles monographiájához.

nyerik adományul a Gutkeledek, István országbíró személyében, sajátlag pedig csak bővül birtokuk az előrebocsátott elv és a további tájékozás szerint. Legjellemzőbb itt Halász adományozása, mert két Halász levén, még ha nem „bel“ vagy „monostoros“ Halász értendő is alatta, már is veszedelmes a szomszédság, mely a Gutkeled nemzetség és az erősen kérdéses Aba nemzetség között föltételezhető.

1254. táján István, már mint bán, nemzetsége érdekében, e vidéken visszaszerzési vagyonszerzést eszközölvén, Mokjánfi Becsétől, talán pusztulásnak indult rokonától, nem megveszi, hanem „visszaszerzi“, visszaváltja Dadát, melyet az alapító levél „Ceda“ név alatt szerepeltet.¹

Alig kell mondanom, hogy máris Guthkeled nemzetségbelinek állítható azon Ivaesun (Iván) Pál is, ki 1270-ben V. István királytól „Örvényt“ kapja adományban.²

A mi a Gutkeled birtokul vitatott „Levelek“ szomszédságát illeti, hivatkozhatni V. István királynak 1265-ben kiadott azon okiratára, melyben „Harang“ pusztá várföldet adja Gutkeledfi Kozmának megjegyezvén, hogy az említett föld Kozmának hasonló nevű Harang „birtokával“ határos.³ Tudván, hogy Harang Nagykálló és Oross között fekszik, tehát Levelek szomszédságában, Levelek is visszapörltnek tekintendő. Arra meg, hogy Szaboles többi részéből is kitudjuk az Abákat, épen feles erővel rendelkezem a „dobi“, „rakamazi“, „benkmonorosi“ és „kísvárdai“ Guthkeledeknek egész hada állván részemen, kik úgyszólván minden talpalatnyi földet megszállva és elfoglalva tartanak.

Történeti tapasztalat, hogy a hirtelen emelkedő családok

¹ „Becha filius Mokian terram suam nomine Dada in comitatu Zoboeh iuxta Tyciam existentem que in (itt hiányos) . . . (cosan)guineis suis sicut dixit singillatim cesserat porcionem.“ Sajnos, hogy épen azon részében esonka oklevélünk, mely a rokonságot lenne hivatva megvilágítani. Egyébiránt méltán Péter comes unokájára (Hecse) emlékeztethet okmányunk „Becséje“. Hazai Okmánytár VII. 44. l.

² Wenzel VIII. 299 l.

³ Fejér: VI. 2. 390. l. „et terram Horong vocatam, castris nostri de Zoboeh, in predicto comitatu existentem, „iuxta propriam hereditatem ipsius cozime, similitur“ Horong nominatam etc.“

dok hirtelen le is tűnnek. A meteorok az anyagi és szellemi világban egy sorsúak. Maga a szabolcsi Gutkeledek hosszas virágzása is ellentmond tehát annak, hogy csak az utolsó Árpádok alatt s egy szabolcsi őcsaládnak (péld. az Abáknak) szerenésétlensége révén kaptak volna hatalomra. Idő kellett annak, míg család fajok oly terebélyessé nőtte ki magát, hogy egész Szabolesra jótékony árnyat vetetett.

Az évszázadokon át megizmosult családi törzset lombjaival eltakarva tűnnek föl előttünk Szaboles megyének XIV. századi látóképén már a Gutkeled nemzetség „dús“ ágazatai, a külön családra oszlott és külön tűzhelyet alkotott Gutkeled-névnek még mindig virágzást és hosszú jövőt jósolva.

Az tudva levő dolog, hogy egy nemzetségi családja egész történetkönyv, s ki hinné, hogy egy-egy szóban, az egyes nevekben előkelő családaink dieséretes kegyelete és hálája az elődök iránt szintúgy visszatükröződhetik, mint elszigetelő előítélete, gögje s esetleg egyéb hibái.

A Gutkeled nemzetség körében otthonos személynevek közül jellemzőbbeknek Keled, Péter, Salamon, Wyd, Pelbart és Dorog tetszenek.

A „Keled“ név gyakoriságában az eredetére sokat tartó büszke családi öntudat nyer kifejezést. A „Péter“ nevezetet bizonyára a G. K. testvéreket meghonosító Péter király emlékezete szerepelteti, hozzájárulván a család nagyjainak, péld. a monostor-alapító Péternek hagyománya is. A „Vid“ névben annak igazolását látom, hogy a krónikásnak igaza van, midőn a szomorú, de jelentékeny szereplésű Salamon király korabeli Vidnek Gutkeled származását hangoztatja. A „Salamont“ annak bizonyosságául is vehetjük, hogy hasonló nevű királyunkat a nemzetség egyik statorának vallá. A „Pelbart“ névhez való ragaszkodásban gyöngéd kegyeletet látok a családnak különben ismeretlenül maradt jelese iránt. A „Dorog“ nevezetet pedig, a mennyiben ez a szintén használatos „Dragun“ magyar idomának bizonyulna, a nemzetség mesés multjából, mely „sárkány-fogak-

ból" álló címerében nyer kifejezést, vélném kölesönzöttnek.¹

Mennél kevésbé van pedig még a jelen történetírásnak módjában, hogy „chronologice“ kimutassa, mikép izmosodott meg Szabolesban a Gutkeledék családfája: annál kívánatosabbá válik, hogy legalább az életerős törzs szembeszökőbb ágazatait méltassuk egy futó pillanatra. Erre legajánlatosabb a XIV. század eleje, mint a virágzás legdúsabb kora, midőn az ősi származás tudata még nem kezd eltűnni, de az új családi tűzhelyek körül már élénkebb mozgalmat tapasztalunk. Így:

1) a „dobi Dorogok.“

1278. táján feltűnve két századon át tartják magokat. Két ágra oszolnak s működésök súlypontja Szaboleson kívül esett, daczára annak, hogy itt, főleg a Biharral határos részeken, több mint húsz birtok-rész fölött rendelkezének, melyek bizonyára annyi falut, vagyis népes helyet képviselnek.

E birtokok pedig a következők: „Acsád“, „Bygeeh“ (talán a mai Békés puszta), „Boleh“ (sajátlag Bolt, ma Bót puszta), „Egyházas Demeter“ (?), „Dorogegyház“, „Dorogles“ (?). Mindkét „Dob“, „Füged“ (talán a korábbi okmányok Figudya-ja?), „Hadház.“ Mindkét „Harang“, „Péres“, „Szenyes“ (Scunyor), „Tamási“ (egyházas hely, melyet ma már csak egy csárda jelöl a debreczeni felső országút mellett). „Twrampson“, a kiírásával gyanus „Kupch“, „Téglás“, „Vyd“ (ma puszta). A megközelíthetlen „Menthe, Kelemenese és Péter“, s a szintén határjárás nélkül maradt „Ihász“ és „Bárányos.“ „Monuros“ gyanításom szerint hiányos Monustoros helyett, és Adony-Monustorára vonatkozik inkább, mint a Szaboles északi részén levő és másik Gutkeled ág által birtokolt „Monoros“ vagy Mogyorosra.² A

¹ A Báthoriak címere három sárkány fog; az Amadéki három ezüst agyar, a Butkaiak címerében pedig már a sárkány fogak farkas fogakká törpülnek. Nagy Iván: Magyarország. családai I. 29; II. 217. és 266. ll.

² Zichy okm. I. 531. stb. I. — Anjouk. okm. I. 297. stb. I. — Zichy o. II. 230. I. — Wenzel: Árpádk. új okm. X. 92. I. — Vámos-Péres, Tursámsón, Kupcs, Tamási most Szaboleson kívül esnek.

„dobi Dorogok“ tüzesebb méltatása különben inkább Bihar és Zemplén, mint Szaboles történetírójának tiszte lesz.

2) a „rakamazi ág“

Úgy tartom, hogy Rakamaz a nemzetség legrégebb szabolcsi fészke s hogy ez lett volna hadi szállása a Gutkeledeknek azon békés hadviselésben, melynek győzelmi sikere Szaboles nagyobb részének kezökbe való jutása volt.

Ezen ág szerzett és ősi birtokait csak azon részletezéssel sem sorolhatom el, melylyel a dobi Dorogok javait főlemlítém, mivel a kívánatos okmányi tájékozásnak híjjával vagyunk. Azonban már is nem kétséges, hogy övék vala:

„Al- és Fel-Rakamaz“, utóbbi a sz. kereszt egyházzal. „Zolmad“ vagy Szalmad, „Geise“, „Ujlak“, mely alatt gyanításom szerint a mai Baromlak puszta értendő. „Teggy“, mely elhatározásra nem vezető bizonytalanságban hagy arra nézve, hogy nevet cserélt vagy elenyészett névalaknak vegyük-e? „Batand“ alatt bizonyára „Báthor“ értendő, „Bagata“ alatt pedig Bogáth.¹ „Guth“, „Wulkán“ vagy Balkány.² „Bend“ ismeretlen, „Hugyaj“, „Gáva“ (Soa Goa helyett).³ A Bót melletti „Szilas és Ágostonteleke.“ A korábban Szathmár, most szabolcsi területen fekvő „Encsesen.“⁴

Azon erős birtokállás, melyet a „rakamazi“ Gutkeled Szabolesban elfoglaltak, még inkább kitűnik, ha számos mellékágazataikat legalább névszerinti főlemlítésre méltatjuk, milyenek:

α) a „Bereczkek, vagy híres Báthoriak“, kik Szabolesban leginkább a „Nyir-Bátor“ körül való részek birtokosai.

β) a hírneves szakoli és kiscárdai „Zokoliak“, kiket

¹ Anjoukori okm. I. 202. I.

² Guth felerészben örökölt, felerészben szerzett birtoknak mondatik, annak bizonyoságául, hogy eredetileg a nemzetség közös birtoka volt. Balkány szerzett birtok; de nemzetségbelítől-e vagy idegentől, nem mondatik. — Acsádról is (Achasnak írva) említés van, mely ekkor (1289) ezen ág kezében volt. Wenzel: IX. 505. I.

³ Ezeken kívül bizonyos „Seller“ alább „Saller“ kivethetőleg Dada és Gáva közti fekvéssel, melyben Hozlár, v. Ezlart gyanítom. Fejér V. III. 96. I.

⁴ Anjoukori o. I. 615. I.

leginkább előneveik vidéke uralt. A Bátoriakhoz közel állanak:¹

γ) az „Apaj-ág.” Családtani munkákban nem igen van róla szó; azért ezen ágazatról² egyetmást elmondani helyén valónak látom.

Övök a Mándok melletti „Benk” és „Mogyoros”³ és „Endes” és „Kátszeg” szomszédsága.⁴ A család nevével viszonyban levő „Apajtelek” vagy Szöllős nevezetű birtokuk meg épen Napkor mellett keresendő.⁵ Utóbbi helynév „Apagygyal” is szomszédos lévén, azon vélemény kockáztatására szolgáltat módot, hogy legalább kérdésbe tegyem, ha vajjon a maiglan fönlevő és egyszersmind a Gutkeledektől származott „Apagyjak” nem ezen mellék-ágtól veszik-e leszármazásukat?

Az Apajok tekintélyét emeli azon pör, melyet a hatalmas Gotfrid nemzetségbeliekkel vittek.⁶

δ) „Az anarcsi és kenézi Keledek”⁷

Birtokviszonyukról vajmi keveset tudunk; azonban

¹ Anjouk. okm. I. 202. l. és Zichy-okm. I. 315. l.

² Apaj (Opoy) de genere GK

Apaj comes 1290

István mester Eesk N.

de Mumstur de Kereztur (férj. Kállai Simon)

A monostorosí és kereszturi előnév, úgy látszik, egy és ugyanazon helynévre vonatkozik, és e szerint ezen ág sajátlag zemplényi lenne. De birtokosok Beregben és Szabolesban is, nem lévén kizárva, hogy utóbbi megyében laktak légyen.

³ Zichy-okm. I. 85.

⁴ u. o. 484. (és 480. l.), mely egyházas Moch birtokszomszédjáiül tünteti föl őket.

⁵ Anjouk. o. I. 498. és fekvésére nézve u. o. 458. l.

⁶ Keled

Filóp mest. László Gergelylyel, mi annál különösebb, mert ezek délmagyarországi birtokosok voltak. *Wenzel*: XII. 680. és 678. l. l. v. ö. a Gotfrid nemzetségre Kézai kron. Függelék 17. §-át.

⁷ Keled de genere GK

Péter comes István
de Anarcsi de Keneszy 1284.

Domokos László János Keled György 1336.

úgy előnevők, mint összeköttetéscik észak Szabolesba utalnak bennünket emlékeiket keresni.

„Kenéz” itt található a Tisza mellett, nincsen messze „Anarcsi” sem, melyeket címütl bizonyára birtoklásuk nyomán használnak.¹

Birtokosok „Kis-Düghén”, „Öszödön” és „Tölgyesen”, melyek mind e tájéki fekvőségek. Övök részben „Ajak” is.²

ε) A „zeleméri ág vagy Kamarás család”

A zeleméri régi kihalt családot Nagy Iván a Batori családdal közös törzsből származtatja;³ azonban okmánytáraink szegények arra, hogy ezt minden kétségen fölül helyezzék, valamint arra is, hogy birtokaikkal beszámoljanak.

1332. táján birják Szabolesban „Zelemért”;⁴ de kétségkívül egyéb javak fölött is rendelkeztek.

3. „A kisvárdái ág”

a szabolesi korábbi Gutkeledek közt még leginkább a történelemé személyileg; de már kevesebb birtokviszonyaik tekintetében. Az ismeretes, mint terjeszkedtek, mikép olvaszták magokba a Kisvárdával szomszédos területet, hanem, hogy utóvégre is mi fölött rendelkeztek a rokon-ágakkal történt osztozás után, és mi a szerzemény, ez még mindig valamelyik főrangú családunk levéltárának titka lehet. Vélem az Eszterháziaké.

Mellékesen legyen mondva, biztosra lehet venni, hogy ezen levéltár egész felső Szabolesnak eddig el nem foglalt részét a Gutkeledek emlékének fogja előbb-utóbb kiszolgáltatni.

A G. K. nemzetség érdekében még tovább is lehetne, sőt kellene folytatnom a nyomozást s különösen azon egy-néhány szabolesi család fölkarolásával, kiknek ereiben Gutkeled vér buzog; azonban céloimhoz képest beszűntetem azt, a mennyiben már az eddig mondottakból is kivehető, hogy körülbelül e nemzetség a szaboles-borsvai várispánság bir-

¹ Zichy-okmt. I. 484. l. és u. o. 154.

² Zichy-okm. I. 110. 298. ll. és u. o. 96.

³ Nagy Iván: Magyarország családai XII. 345. l.

⁴ Anjoukori okmt. II. 594. l.

tokörököse és a Szabolesban élt nemzetségeknél nemcsak leghatalmasabbika, hanem egyszersmind legrégebbike is.

VII.

Szaboles vármegye az elsősztülött gyanánt dédelgetett Guthkeledeken kívül nevelt még más örökbe fogadott nemzetségeket is, melyek ha azok előjogainak nem valának is egészben osztályosai, mégis számba vehető, részben pedig kiváló tényezői a megye történetének, s mint ilyenek tárgyai tanulmányoknak is. Ilyen pedig talán mindenek előtt „a nemes Kállai nemzetség.”

Az ellenmondások embere nem lévén, alig kapok rajta, hogy itt is mindjárt előjárójában mesének nyilvánítsam e jeles ezimeres hadnak azon országosan ismert bílszke családi hagyományát, hogy a „hönfoglaláskor” ülték meg ősei Szabolesot; tehát a megye legősibb nemzetsége lennének.¹ — és e nyilatkozat mégis elodázhatatlan.

Hogy nem való, de még csak nem is valószínű, hogy az Übulok nemzetsége Szaboles vármegyében akár a családnak nevet és előnevet adó Kállót, akár területe más pontját a baza első foglalása óta bírja, már az előbb mondottakban is igazolva van. Még inkább kitűnik azonban ezen nemzetségi hagyománynak tarthatatlan alaptalansága, ha e nemes családot közelebbről s a történelmi kritika éles tekintetével vesszük szemügyre; mert legott sze-

¹ „Kálló földes ura az igen régi s most is virágzó kállai nemzetség. Eredetét vette a Pannoniát vérrel foglaló Bolok Simián magyar nemből” úgymond a geographiai szótár írója. „I. Kálló.” — A Magyarország családaiiban még élesebb vonásokban találjuk a családi hagyományt körülírva. „A nagykállai K. család egyike legrégibb ősnemes családainknak, mely Szaboles vármegyében a család nevével és előnevét adó Nagy-Kálló mezővárost minden okmányaink emlékeztetén túl, valószínűleg a baza első foglalása óta bírja. Eredetét a száznyolcz ősnemzetségek egyikétől, a Bolok-Simián nemből veszi stb.” VI k. 26. l. — „... a család, úgymond a nemzetség hagyományával ismerős másik tudósunk, Nagy-Kállót és környékét hihetőleg már a hönfoglalás ideje óta bírja, legalább birtoklása minden okmányos emlékeztetnél régibb” Századok 1872. évf. „A kállai család levéltára.”

mlünkbe fog ötleni, hogy csakugyan nem szabolesi, hanem szathmár-vármegyei illetőségű ez a Bolok-Simián nemzetség, melyet csak szerencsés csillagzata vitt át a Szamoson és kalauzolt a nagy Nyir közepére, melynek hogy dinasztájává küzdje fel magát, egész századok nehéz munkáját és hozzájárulását igényelte.

Hogy „a Pannoniát vérrel foglaló Bolok Simián nem”, mint annak birtokosa épen nem Kálló táján pihente ki a hönfoglalásban való részvét kemény fáradozásait, már abból is nyilvánvaló, hogy II. Endre ülteti át őket és pedig az ismeretlen „Tuch” adományozása által, Szaboles területére, gyanításom szerint szabolesi várbirtokokra.¹

Az Übulok szabolesi benszülöttségét nem támogatják, sőt inkább annak ellene mondanak a főnnebbi „Kállai törzsbirtok” bővületének adatai is.

Míg ugyanis az említett birtokrészek egymagok kevesek arra, hogy egy nemzetség törzsbirtokának vehessük: addig más részről meg gyors bővüléseiben már oly jelentékeny birtoktestté nőtte ki magát, hogy a nép ajka nagytájtól nélkül szólhatott a „Kállaiak birodalmáról.”

¹ „vt quosdam terras uicinis et habitatoribus destitutas sitas in comitatu de Zoboleh „Nuncupul et Tuch uocatas, quas quidem terras . . . rex Andreas auus noster felicitis recordacionis . . . con-tulerat possidendas (István királynak leveleiből, melyekre még visszatérünk). — Hogy Nuncupul Napkort jelenti, az bizonyos; hogy azonban Tuch, Tuch vagy Tunch, mely 1342-ig kísért, mi lehet? biztosan meg nem határozható. Azonban semmi esetre sem Guth, mint eddig tartatott. Egy már is bizonyosnak vehető, hogy az vagy Napkor, vagy Búd táján feküdt, mely vidékek azonban a Guthkeledek által, tudomásunk szerint, már annyira elfoglalva, hogy az adományozott földeket csupán bővítésnek kívánván venni, szomszédságukban szabad területre nem akadunk s legkevesebbé olyanra, mely a hönfoglaló 108 nemzetség egyik kiválóbbikához méltó lenne. Kállónak régi neve meg Bozna Dada volt, mi inkább arra mutat, hogy a mai Dadával egy rendeltetésű volt, minthogy a Kállaiak ottani birtoklása minden okmányos emlékeztetnél régibb. Kálló továbbá Napkortól délre fekszik, de épen e tájra utalva van említés István király érintett leveleiben bizonyos egyházas fölteréről, mely a nagy tatárjárás előtt az ivadék nélkül elveszett „Bator-é” és atyjafiáié volt, tehát másé, mint a Kállaiaké.

Már 1345-ben a következő birtokok fölött osztozkodnak: „Vásáros-Kálló, Tót-Kálló, Bir, Nagysemjén, Napkor, Oross, Várallja,¹ Apáthi,² Henye,³ Oszlár, Gyomán,⁴ Lök, Sülde.⁵

És itt még nincsen szó „Eköesről“, „Pazonyról“, „Kemeeséről“ és „Jékéről“, melyeket Kun-László kegyelméből nyertek meg, de a melyek, a mint látszik, nem maradtak a kezökön. E királytól kapják Dobos, Beszterez és Dombrád helységeket, melyeknek szintén nem maradhattak állandó birtokosai.⁶

Nincsen szó Simáról, Laskodról, Megyerről, Székelyről s a többi részirtokokról, melyek később jutottak a nemzetség hatalmába.

Ámde mindezen birtokokról kimutatható, hogy szerzeményes birtokok. Jobbára ismerjük korábbi gazdáikat, az időt és körülményeket, melyek a Kállaiak kezére juttatták.

Legjellemzőbb azonban, hogy Kálló és Semjén „töszomszédságáról“ is bebizonyítható, hogy nem eredetileg megült szállásai a nemzetségnek, hanem későbbi szerzeményes gyarapodások. És ehhez képest a ki vitatja az ősinek nevezett semjéni családnak a honfoglaláskor Szabolesban megtelepedését, azt is el kell a család levéltári adatainál fogva fogadnia, hogy az csupán Kálló és Semjén határait szorítkozott, vagy azt föltételezni, hogy ősi birtokaikat hogyan, hogyan nem, mikor, mikoron nem, elveszítették. E föltevést azonban, semmi támpontja nem lévén, alig lehetne komolyan vitatni, más negatív indokok is ellene lévén.

¹ „Várallya vagy Váras“ másik nevén Tura. 1347. Kállai levélt.

² Nem a mai Kopócs-Apáthi. Apatink egykorú kápolnájának, a mi népességére nézve tájékozó, romjai „Henyé“ szomszédságában keresendők.

³ Henye hajdan népes hely, ma pusztá a bogdányi határban. Hozzá tartozott Lak és Apáthi.

⁴ Hajdan egyházas hely Lök táján.

⁵ Sülde Dada mellett.

⁶ Hazai okmt. VII. 185. l. — Wenzel: Árp. új okmt. IX. 559 és 560. ll.

Tehát már a család birtokviszonyai sem engedik meg, hogy a Kállaiak nemes hada „iure primae occupationis“, az első megszállás jogán lenne szabolesi illetőségű.

Másik érvül a Kállaiaknak szathmármegyei birtokviszonyai szolgálnak; mert

a) a Kállaiak szathmármegyei birtokosok kezdettől, vagyis feltűnésüktől fogva, úgy, hogy inkább ezen birtoklásukról lehet elmondani, mint a kállairól, hogy minden okmányos emlékezetnél régibb.

A családi levéltár adatai szerint birtoklák „Keert“, „Panyolát“, „Tunyogot“, „Semjént“. 1264-ben Panyolát megosztják magok között Tompa Benedek és Ubulfi Mihály. Utóbbi 1292-ben Szathmár- és Szabolesból megugraszta az esztergami káptalan előtt panaszkodik, hogy László királyhoz való hűsége miatt, ellenfelei Keer és Panyola birtokainak elpusztításával állottak rajta boszút.

b) Itt van a „esaládi vár“ is, 1292-ben már rom . . . (keer possessio, villa panyala appellata in Comitatu de Zathmar iuxta Zomus fluuium existentes „cum loco diruti castris“ eorum). Ez lehetett azon vár, melynek építését, vagy inkább csak újjá építését Kún László annyira szorgalmazta (Wenzel: IX. 562).

Némi érv van talán abban a körülményben is, hogy Mihály vallomása szerint, kisebb fiai bírák öröktől ezen ősi fészkeknek állított szamosmenti birtokokat, mivel „egykorú“ joggyakorlat szerint az atyai hajlék csakugyan mindig a fiatalabbat illette.

c) Az első ismert Ubulok szereplése is inkább „szathmári“ mint szabolesi honosságra mutat.

IV. László év nélküli parancsolat-leveleiben, az Ubulok vezetése alatt Csanádra első sorban a szathmármegyei nemességet rendeli. Hasonlóképen intézkedik a „Keresztszegen“ kiadott szintén év nélküli királyi parancsolatban.

1299. a budai országgyűlésen panasz emeltetvén ellenök, Szathmár városának tanácsa ad mellettök védő nyilatkozatot, mit bizonyára nem tesznek vala, ha tevékenységök jobb részben Szathmármegye területét nem illeti.

Ezek után talán már is megállapítható, hogy a semjén nemzetségből származott Kallaiak szathmárvármegyeiek s a család törzshelyeül Semjén tekintendő „Keér mellett“. Van ugyan Kálló mellett is Semjén, mely egy jó ideig főhelye a nemzetségnek; azonban ebben magában épen nem látok elég erős alapot arra, hogy rá a semjén nemzetség kérdését építhessük. Ez nem egyéb családi hagyománynál, mely a Szamos mellől a Nyirbe is átplántáltatott; nem egyéb lehet e név, mint a családalapítók iránt őrzött kegyelet újabb fellobbanása. És ezen „Kálló-Semjén“, mely virágzása korában „Nagysemjénnek“ hívaték, — volt idő (még 1321 táján is) midőn „Uj-Semjénnek“ neveztetett, mi újabb keletkezésének elég tanubizonyságául vehető.

Vajjon a Bolok Simián nemzetség nem két alapítóra vihető-e vissza, mint a Guth-Keled nemzetség, vagy a Balak (? balog) egy másik nemzetség, és közte képezett-e elválasztó vonalat, — a család monographusa van hivatva tisztázni.

A Kallai család a 108 nemzetség egyikeül is állítatik; ha nem csalódom, ezzel a valónál kevesebb van róla mondva, mivel röviden vitatott „szathmárvármegyei“ törzshelye és ezimerének ¹ „sarkány részlete“ őt a Károlyiak, és Kende-Köleseiek rokonának gyaníttatják, a kiket egy alkalommal „Kund-ivadékok“ gyanánt üdvözöltem (Sárvári várispánság).

VIII.

Végezetül és futólag még a Karásziakról, a huntpáznán Jákókról, Zámi Kátákról, Rátótok-, Abák- és esetleg

¹ „Zöld sarkány“ által kék paizs mezejében egy sisakos fej, alatta két piros szív és a fejjel egy vonalban függő helyzetben „ponty“ stb. A hozzákötött hagyományos magyarázat nem annyira meszeszerű, mint naiv. A sarkány képezvén a címer legrégibb részletét, bizonyára Mátyás királynál, a ki alatt egy Kallai a sarkányrend vitéze lett volna, korábbra teendő. S talán a ponty is inkább korábbi fészkek vízmellettiségét jelzi, mint azt, hogy a nemzetség egyik hőse, egy csata alkalmával, egy türeket a vízbe szorítván, ott agyonszúrta és nyakát szegvén, midőn fejét kardja hegyére vette volna, azzal együtt egy, a hullára tört éhező pontyot is kihúzott a folyóból.

több más szabolcsi családokról kell megemlékeznem, nem mintha egész történelmi mivoltukban méltatni kívánám őket, hanem a mennyiben ezélmhoz képest igazolnom kell, hogy mindegyikök egy beköltözött és nem egy „törzsökös“ nemzetség jellegével bír.

A „*Karászi család*“ virágzása korából a következő családfa állítható össze:

Sándor szabolcsi főispán 1210 ¹

Sándor szörényi bán 1278 ²

Sándor főispán 1306 táján

László Miklós 1332 ³

Szabolcsi birtokait „Karász“, ⁴ Kemendeveeser, ⁵ Keék, ⁶ Tas, ⁷ Pap, ⁸ Laktelek ⁹ falvak tevék, melyek bár elég számosak, arra azonban alig elegendők, hogy birtokosát ben-szülöttnek bizonyítsák, miután legnagyobb részben donatio-nalis birtokok. Családi hagyományát nem ismerjük, a későbbi ivadék a bántól való származásával szeretett dicselkedni. A család idő előtti magvaszakadtával, birtokaiban a Várdaiak, Magyar Pál és a Kallaiak lönek örökösök.

A „*huntpáznán Jákók*“, másképp Jákó nemzetségbeliek virágzása nem sokáig tart. Székely, Jákó falvak és az utóbbihoz tartozó „Miklós- és Kozmateleken“ jobbára a Kallaiak örökösödnek utánok. A megyére is alig lehettek valamikor irányadó hatással.

A „*zámi Kátai nemzetség és a debreczeni Dósák*“

Zám nem tartozott mindig Szabolcshoz és semmi esetre

¹ Kallai levélt.

² „Alexandro Bano de Securino“ adja 1268. V. István „villas seu terras Waswary, Zenthmartun, Zalka et Kaak vocatas“ *Wenzel* VIII. 196. l. (V. 3. *Fejér* cod. dipl. IV. 3. 465. l.)

³ Zichy-okm. I. 120. és másutt.

⁴ Karaz. Karas és Kazna.

⁵ „Kemendeuecher et Keek“ Zichy-Okm. I. 413. l.

⁶ Tas kettős helység volt; csak az egyik vala az övék. Zichy Okm. I. 205. l.

⁷ Zichy-Okm. I. 68.

⁸ „Loktehuke“ Keék mellett. Zichy Okm. I. 412. l.

nem a vármegyék alakulása korában. Lehet, hogy úgy híres monostorát és virágzó szomszédos helységeit, mint megyénkhez történt kapcsoltatását is a Kátha nemzetségnek köszönheti. Egyébiránt a Kátáknak Szabolesban kevés szerepök volt, a velök rokon Dósák azonban már jelentékeny befolyásúak s a többi között nem egy főispán is vala közülök.¹ Mint birtokosok Szaboles délnyugati részén terjeszkednek.

A „Rátóth nemzetség“ 1281 táján „halászi“ birtokos. Egyéb birtokálladékaikról, vagy terjeszkedésökről Szabolesban, ninesen tudomásunk.

Az „Aba nemzetség“. — Az Aba nemzetség is, birtokos volt Szabolesban. 1267 körül „Comes Puded filius Artolphi de genere Aba“ bírja a „zázty“ szabolesi apátúrságnak kegyuraságát.² Lehetek e megyében önálló birtokai is.³

És birtoklák az apátúrság faluját a szomszédos három más helységgel az Omodefiak, kikről 1322 táján a pécsi nemzetségre száll.⁴

E sovány két birtokadat azonban alig elégséges arra, hogy az Abanemzetséget Szabolesban ősínek vitatni lehessen, s az Omodefiaktól Pudedig, ettől meg a zárdaalapító Péterig folytonosnak állítani az itten való Ababirtoklást; mert sem „Pud“ kegyúri jogánál többet nem mutat föl az okirat, sem „arúsának“ nem vallja a zárdaalapítót, a mely

¹ Talán ezen debreczeni Dósák főispánságának tulajdoníthatjuk azon szabolesi hiedelmet, hogy Dósa a híres *kurucvezér* szintén lett volna szabolesi főispán.

² Wenzel III. 155. l.

³ Lehet azonban az is, hogy Puded birtok nélkül való kegyúr volt, mint Kún László alatt a leleszi prépostságnak a Kállaiak, kiknek a Monostor népei „mansiók“ után egy-egy „fertó-val“ adóztak (Kállai levélt.). — Pudedet más okmányaink kivétel nélkül Pud-nak nevezik: Ó zemeldenet (? sárosi) birtokát 1269. Deme-terre, Simon fiára átruházza. *Wenzel* VIII. 241. l. — De volt birtoka a Hegyalja táján is. Legalább nem hiszem, hogy véletlen legyen jelenléte Csobaj eladásánál (presentibus Pude filio Arnylty comitis est. Fejér IV. 2. 167. „1252-161“. V. ö. Fejér Cod. dipl. IV. 3. 549. és V. III. 514. ll.).

⁴ Fejér Cod. dipl. VIII. 2. 324. l., mely „egyházos Zász, Ibrány, Álló és Zoeh possessiókra“ vonatkozik csupán.

tekinte ben, jogi természetű levén a kérdés, egykorú okmányaink nem szoktak szerénykedni, és nem is szerénykedhettek. Az is valami, hogy az Abanemzetség harmadfél évszázad után (1067—1322) békés birtokában maradván a monostor kérdéses kegyuraságának és a vele összefüggő esaládi birtokoknak, a hűtlenségbe esett Omodefiak után négy „possessión, a mi ismét egy-két községet ad ki, nem marad több confiscálandó vagyon, és hogy benne értetett-e az apátúrság kegyurasága, kétséges; mert egy szónyi emlékezet sínesen róla, más részről meg a gyakorlatot ismerjük, a mely szerint ennek adományozása a királyi kegy egyik nemét képezte, és magában véve is kitüntető és egyszersmind jövedélmező volt; tehát vagy az apátúrság megszűntére, vagy kegyuraságának visszatartására kell a hallgatásból következtetnünk.

Azonban lássuk az apátúrság területét, mely a belhalászi (interior Halaz; mert volt egy iker testvére is) fekvésű, az apátúrság monographiája szerint.

Egy Halász (ubi quondam castrí fuerant piscatores) 1245-ben Guthkeled kézbe jut. Szívesen megengedem, hogy ez nem „monostoros-belhalász“ volt, hanem a szomszédja; de minden esetre a gutkeled és aba szomszédtságot villongónak s Pud fiaira válságosnak lehet jelezni. 1283-ban meg már Halászt Rátót kézen látjuk (*Wenzel* XII. 383.), a mi ismét új rés, új esapás ezen Aba kérdésben, még ha ez esetben sem monostoros Halász veendő tekintetbe.

Halász tőszomszéd Besztereczezel, melynek nem csak monostoráról értesültünk, de arról is, hogy ennek kegyurasága III. Endre király idejében a Lőkös fiait illette (Hazai Okmányt. VII. 315.). Nem kívánom, hogy e két monostor egynek bizonyuljon, de már előre is félttem az Aba nemzetséget, hogy egynek bizonyulván, kegyurasági perét a történet ítélőszéke előtt elveszíti.

*

Íme némi monographicus irányelv, s az első lapok Szabolesnak történelméből, a melyek, hogy folytatást és

befejezést nyerjenek, bizonyára minden történet-barátnak őszinte óhaja.

Az irányelv nem téves-e; s már ezek nyomán várható-e, hogy a nagy megye fölkel multját a történelem szellemétől visszakövetelni, nem tudhatom.

Azon megnyugvásom azonban már is megvan, hogy kötelességet teljesítettem.

AZ 1637/s-KI

POZSONYI ORSZÁGGYÜLÉS

TÖRTÉNETÉHEZ.

ZSILINSZKY MIHÁLY

I. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztály ülésén 1885. február 9.)

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

BUDAPEST, 1885.